

LÜĞƏT İŞİNİN APARILMASI ÜÇÜN SÖZLƏRİN SEÇİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ VƏ TANIŞ OLMAYAN SÖZLƏRİN MƏNASININ İZAHI YOLLARI

S.İ.Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Sosial elmlər kafedrası

sabina.aliyeva@sport.edu.az

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 11 yanvar 2021

Dərc olunub: 5 mart 2021

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: Şagirdlərin lüğət ehtiyatını və nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək ingilis dili təliminin qarşısında duran əsas və başlıca məqsəddir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatında kifayət qədər söz olmasına baxmayaraq, onlar nitqlərində bu sözlərin ancaq bəzi qismindən istifadə edir. Lüğət işinin düzgün aparılması üçün sözlərin seçilməsi və mənasının izahı vacibdir. Bizim məqsədimiz isə şagirdlərin həmin sözlərdən istifadə etməsinin yol və üsullarını tapmaq və daha da inkişaf etdirməkdir.

Açar sözlər: *lüğət ehtiyatı, leksik məna, şagird, dil, söz.*

Müəyyən fikri ifadə etmək üçün biz bir çox hallarda düşünür, söz tapa bilmirik. Bu bir tərəfdən lüğət ehtiyatımızın kasıblığı ilə izah olunursa, ikinci tərəfdən qeyri-fəal lüğətdəki bəzi sözlərin mənasını başa düşməməyimizlə, nəhayət, fəal lüğətimizdəki sözlərdən hansının daha münasib olduğunu müəyyənləşdirə bilməməyimizlə bağlıdır. Fikri dəqiq ifadə etmək üçün lazımı söz seçmək o qədər də asan məsələ deyil. Ayrı-ayrı sözlər üzərində əməliyyat nitq inkişafı üzrə tədbirlərin ilkin mərhələsi olmaqla çox incə leksik-üslubi işdir. N.N.Jinkininin göstərdiyi kimi, bu işdə ən vacib məsələ söz seçməyin mexanizmidir [1, s. 101].

Lüğət üzrə işin sistemlə və məzmunlu aparılmasını təmin edən ən mühüm prinsiplərdən biri üzərində işin aparılacağı sözlərin seçilməsi və lüğət işinin planlaşdırılmasıdır. Çalışmaq lazımdır ki, “müəllim bu və ya digər sinfin şagirdləri ilə hansı lüğət ehtiyatı üzərində işləyəcəyini bilsin” [4, s. 89].

Dərslərdə bu və ya digər mövzu ilə əlaqədar sözlərdən hansılarının şagirdlər üçün tanış olmadığını və ya az tanış olduğunu ayırd etmək məqsədilə müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını öyrənməli, mövzu ilə əlaqədar onların lüğətinə daxil edilməməli yeni sözləri müəyyənləşdirməlidir.

Belə bir sual qarşıya çıxır. Müəllim hansı sözləri izah etməlidir? Bir çox psixoloq və metodistlər tələb edirlər ki, uşağa mənası izah olunmamış bir söz belə verilməməlidir. Bu tələbin təcrübədə həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Müəllim bu tələbə riayət edərsə, bəzən dərslər başdan-başa lüğət üzrə iş həsr oluna bilər. Digər tərəfdən bir çox müəllim mənalı, həmçinin başqa sözləri nəinki aşağı siniflərdə, hətta yuxarı siniflərdə də izah etmək mümkün olmur.

Uşaq mənasını başa düşmədiyi və ya yarı-müəllim başa düşdüyü çoxlu yeni sözdən nitqində yerli-yersiz istifadə edir. Bu prosesin qarşısını almaq, ona rəhbərlik etmək müəyyən dərəcədə müəllimin imkanından xaricdir. Uşaq bir müddət bəzi sözləri yarı-şüari, hətta şüursuz işlədirsə də, biliyi artdıqca həmin sözlərin mənası dəqiqləşir, dolğunlaşır, inkişaf edir.

Məktəbdə, tədris prosesində oxunan mətnlərdə mənası uşaqlara tanış olmayan bir sözün izah edilməməsi bəzən onunla bağlı olan digər sözlərin, cümlənin, nəhayət, bütövlükdə mətnin məzmununun başa düşülməsinə mane olur. Buna görə də ibtidai siniflərdə şagirdlərə anlaşılmaz söz verilməməlidir. Metodistlərin apardığı tədqiqatlara əsasən sözlərin seçilməsi prinsipini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

1. izah edilmək üçün seçilən sözün öyrənilən materialın ideya məzmununu ilə nə dərəcədə əlaqədar olmasının nəzərə alınması;

2. şagirdlərin nitq inkişafı səviyyəsinin nəzərə alınması;
3. tədris zamanı şagirdlərin hazırlıq dərəcəsinin və ümumi inkişafının nəzərə alınması;
4. sözlərin çoxmənalılığının və çalarlığının nəzərə alınması;
5. sözlərin həqiqi və məcazi mənada işlənməsinin nəzərə alınması;
6. sözlərin nitqdə çox işlənməsinin nəzərə alınması;
7. sözlərin digər sözlərlə birlikdə işlənməsi imkanlarının nəzərə alınması;
8. leksikaya yiyələnmə ilə nitq bacarıqlarının inkişafı vəhdətinin nəzərə alınması;
9. sözün izah edilmə imkanlarının nəzərə alınması;
10. sözün morfoloji quruluşunun nəzərə alınması;
11. sözün dərslərdə işlənilib - işlənməməsinin nəzərə alınması;
12. sözün termin olub - olmamasının nəzərə alınması;
13. çətin sözlərin tapılması və onların izahına şagirdlərin cəlb edilməsi;
14. ikinci dərəcəli, lazımsız sözlərin izahına yol verilməməsi;
15. bir dərstdə çoxlu sözün izahına yol verilməməsi;
16. sözün şagirdlərə ana dilində tanış olub-olmamasının nəzərə alınması;
17. hər bir dərslər üçün seçilən sözlərin həmin mövzu üzrə qrammatik vəzifənin həllinə imkan verməsi.

Bütün bunlar və dil dərslərində müşahidələr əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şagirdlərə tanış olmayan və az tanış olan sözlərə diqqətin inkişafı üzrə işlərin İngilis dili dərsləri ilə üzvi surətdə bağlı aparılması böyük fayda verir. Bu sahədə işin ardıcıl və sistemlə təşkilini təmin etmək məqsədilə dərslərdəki mənaları şagirdlərə tanış olmayan və az tanış olan sözlərin seçilməsi vacibdir [1, s. 104-105].

Adətən, müəllimlər mətn oxuduqdan sonra sinfə "Başa düşdünüz mü?" sualı ilə müraciət edir, şagirdlərin isə, bir qayda olaraq, "Bəli" cavabını verməsi müəllimi çıxılmaz

vəziyyətdə qoyur. O, hansı sözlərin mənasının şagirdlərə tanış olmadığını müəyyən edə bilmir. İ.Y.Sinitsa bu məsələdən bəhs edərək göstərir ki, şagirdlərdə tanış olmayan və az tanış olan, mənası özlərinə kifayət qədər aydın kimi görünən sözlərə diqqət inkişaf etmir [3, s. 25]. Sözə belə laqeyd münasibət onların lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə ləngidir. Şagirdlərdə sözə, onun nitqdə işlədilməsinə diqqətin tərbiyə olunması onların lüğətinin zənginləşdirilməsi üzrə işin müvəffəqiyyətlə getməsinə xidmət edən mühüm şərtlərdən biridir.

Şagirdlərin dil dərslərində oxuduqları tekstlərdə mənasını başa düşmədikləri sözləri müəyyən etmə bacarığı üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların yeni sözü ayırmaları seçici xarakter daşıyır. İ.Y.Sinitsanın apardığı tədqiqatın nəticəsi ilə tamamilə razılaşaraq demək olar ki, mənasının başa düşülmədiyi; mətnin əsas məzmununa daxil olmağa maneçilik törədən sözləri şagirdlər, bir qayda olaraq, asanlıqla və dərhal ayıra bilirlər. Əksinə, mətnin məzmununun ümumi şəkildə qavranmasına mane olmayan, digər mənası özlərinə tanış olan, keçici mənada işlənen sözləri isə şagirdlər çətinliklə ayırırlar.

Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müəllim mənası çətin sözlər üzərində iş apararkən ilk növbədə məhz mətnin məzmununu, ideyasını başa düşməyə imkan verən, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən, işlənmə dairəsi geniş olan sözlər üzərində dayanmalıdır.

K.D. Uşinski şagirdlərin lüğətində sözlərin sayını artırmaq xatirinə uşaqlara çoxlu sözlər təqdim etməyin əleyhinə idi. Şagirdlərin nitqinə daxil olmasına baxmayaraq, leksik mənası dərk olunmamış, yaxud yarımçıq başa düşülən belə sözləri K.D.Uşinski "boş" sözlər adlandırır [1, s. 112].

Tanış olmayan və az tanış olan sözlərin şagirdlərə təqdim edilməsində müəyyən ölçü və sistem gözlənməlidir. Ayrı-ayrı siniflərdə bir dərslər ərzində neçə tanış olmayan söz üzərində işin aparılacağını müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılan müşahidələr izah olunmalı sözlərin həcmnin bir çox şərtlərdən asılı oldu-

ğunu göstərir:

1. sözün çətinliyi, anlaşılmaqlıq dərəcəsi (tamamilə yenidir, dəqiqləşdirilməlidir) ;
2. sözün işləndiyi kontekstin məzmununun başa düşülməsində rolu;
3. sözün mənasının izah edilməsi imkanı (konkret və ya mücərrəd olması; əyani və-saitlə; sinonimlərlə; təhlilin köməyi ilə və s.) izah edilməsi;
4. sözün nitqdə işlənmə dairəsi(fəal lüğətə keçməyə ehtiyacın olub-olmaması);
5. şagirdlərin hazırlığı (ümumi inkişafı, lüğət ehtiyatı, leksik iş aparmağa leksik hazırlığı, ayrı - ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri və s.) .

Bu şərtləri nəzərə aldıqda, ayrı-ayrı siniflərdə izah edilməli sözlərin həcmi yalnız təxmini müəyyənləşdirmək mümkündür: 1-ci sinifdə hər dərstdə 2-3, 2-ci sinifdə 3-4, 3-cü sinifdə 4-5 söz.

Məlumdur ki, sözün mənasını açma bilmək, onun qəlbinə baxma bilməmək nitq inkişafı sahəsində başlıca nöqsandır. Məhz buna görə də sözün mənasının müəllim tərəfindən izahı məsələsindən əvvəl şagirdlərin sözlərin mənasını necə anlamaları və izah etmələri məsələsi üzərində dayanmaq lazımdır.

Sözün mənasının başa düşülməsinin əsasında duran fizioloji mexanizmləri ilk dəfə kəşf edən İ.M.Seçenov göstərirdi ki, sözün mənasının mənimsənilməsi sözlər və konkret qıcıqlandırıcılar arasında əlaqələrin yaranması yolu ilə baş verir. Onun fikrincə, sözün mənasının başa düşülməsində həssaslıq,duya bilmək başlıca rol oynayır ki, hər cür dərk etmə prosesi bununla başlayır [1, s. 116].

Sözün mənasının başa düşülməsi təfəkkür prosesi olmaqla bu prosesdə varlıq öz əksini tapır, əşya və hadisələr haqqında şagirdlərin bilikləri dərinləşir və təkmilləşir.

Şagird sözü qavramaqla onun mənasını başa düşməlidir. Sözün mənasını başa düşmək üçün isə şagirdin şüurunda həmin mənaya uyğun əşya və hadisələrin əksi - təsəvvür və anlayış olmalıdır. Ona görə də sözün mənasının aydınlaşdırılmasının ilk pilləsi onun arxasında

duran obraz və təsəvvürlərlə qırılmaz vəhdətdə getməsidir.

Sözün mənasının açılması və dəqiqləşdirilməsi priyomları onun başa düşülməməsi səbəbindən, mətnin xarakterindən asılı olmaqla çox rəngarəngdir:

1. əyanilikdən istifadə olunması. Hər hansı sözlə ifadə edilən anlayış şagirdlərə tanış olmadıqda uşaqların görmədikləri və ya başqası ilə qarışdırdıqları əşyaları izah etmək üçün onların özünü və ya şəklini şagirdlərə göstərmək lazımdır;
2. sinonim və antonimlərdən istifadə olunması. Bu priyomdan o vaxt istifadə edilməlidir ki, tanış olmayan və ya az tanış olan sözü bir sözlə aydınlaşdırmaq mümkün olsun;
3. tanış olmayan əşy və ya hadisə adının uşaqlara tanış olan oxşar əşya və ya hadisə adı ilə müqayisəli izahı;
4. növün cinslə və əksinə, cinsin ona daxil olan növlərlə izahı (naringi-meyvə, sərçə-quş; mebel-stol, stul, şkaf və s.);
5. sözün kontekstdə işlədilməsi;
6. sözün müəllim tərəfindən təsvir vasitəsilə izah olunması;
7. sözün Azərbaycan dilində şagirdlərə tanış olan qarşılıqlı ilə əvəz edilməsi;
8. mücərrəd anlayışlar ifadə edən sözlərin həyatdan və ya əsərdən götürülmüş konkret nümunə əsasında izahı.

Bir çox hallarda sözün mənasını açarkən bu üsulların bir neçəsindən kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha yaxşı nəticə verir.

Yeni sözlərin izahı üzərində aparılan iş ən mühüm məsələlərdən biridir. Bunun üçün müəllim müxtəlif üsullardan istifadə etməlidir. Yeni sözlərin izahı dedikdə nəyi başa düşmək lazımdır? Bu, hər şeydən əvvəl sözün mənasını açmaq, onun qrammatik formasını, səs və hərf tərkibini müəyyən etmək, həmin sözün keçilmiş sözlər ilə əlaqəsini müəyyənləşdirməklə düzgün tələffüzünü öyrətmək və nitqdə işlənilməsini təmin etmək deməkdir.

Yeni sözlərin mənasının açılmasında əyani vəsaitlər daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret məhfumu bildiren hər hansı bir

sözün mənasını izah etmək üçün əşyanın özünü, modelini, şəklini göstərməklə şagirdlərin həmin sözlərin mənasını tez başa düşmələrinə, uzun müddət yadda saxlamalarına kömək göstərirdi kimi, həmin sözün danışıq zamanı nitqdə işlətmək imkanını da asanlaşdırır. Mücərrəd məfhumu bildirən sözlərin mənasının açılmasında tərcümədən istifadə edilməsi tövsiyyə olunur. Müəyyən hərəkətlərin adlarını bildirən sözlərin mənasını isə müəllim onlara müvafiq hərəkətin, əşyaların köməyi ilə nümayiş etdirmək nəticəsində şagirdlərə izah edə bilər.

Sözün mənasının müqayisəli izahı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda müqayisədən istifadə edilməsinə baxmayaraq, şagirdlər mənaca yaxın sözləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. B.Əhmədov bənzər sözlərin öyrədilməsində müqayisə üsulundan aşağıdakı hallarda istifadə edilməsini məsləhət görür:

- a) mənaca yaxın olan sözlərin müqayisəli öyrədilməsi;
- b) formaca oxşar olan sözlərin mənalarının müqayisəli öyrədilməsi;
- c) həm mənə, həm də formaca oxşar olan sözlərin müqayisəli öyrədilməsi [2, s. 50].

Məntiqi çalışmalar şagirdlərin lüğət ehtiyatına, təsəvvür və anlayışlarına nəzarət etməyə, söz və onunla ifadə olunan əşya və hadisə arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağa xidmət edir. Adətən, müəllimlər anlaşılmaz sözlərin izahını bu yolla aparırlar. Məntiqi çalışmalar aparılarkən şagirdlər aşağıdakı əməliyyatları yerinə yetirirlər: əşyanın müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırılması; əşyanın tərkib hissələrinə ayrılması; iki-üç əşyanın bir neçə əlamətinə görə müqayisə edilməsi; əşyaların qruplara ayrılması və s. [1, s. 130].

Yeni sözlərin izahı sözün mənasını açmaq, onun qrammatik formasını, səs və hərf tərkibini müəyyən etmək, həmin sözün keçilmiş sözlərlə əlaqəsini müəyyənləşdirməklə nitqdə işlənməsini öyrətmək deməkdir. Sözlərin üzərində iş apararkən əşyaların şəkillərini nümayiş etdirməklə onların leksik mənalarını şagirdlərə asanlıqla başa salmaq olur. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədəki işi aşağıdakı ardıcılıqla aparmaqla səmərəli nəticə əldə etmək olur.

- a) əşyanın özünün və şəklinin müəllim tərəfindən göstərilməsi;
- b) şagirdlərin şəklə baxması;
- c) şəkildə olan əşyanın adının ingiliscə deyilməsi;
- d) yeni sözün tələffüzü üzrə iş [5].

Tanış olmayan və az tanış olan sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasında ən mühüm məsələlərdən biri onların kontekst içərisində izahıdır. Axı söz öz həqiqi mənasını kontekstdə tapır. Bir çox hallarda üslub səhvlərinin səbəbi sözlə əlaqədar mənənin və anlayışın mürəkkəbliyindən daha çox sözün mətndəki mənası ilə bağlı olur. Təəssüf ki, müəllim sözün mənasını şagirdə ayrılıqda öyrədir, onun cümlə içərisində işlədilməsi qayğısına qalmır. Ayrılıqda aydın olan və mətnə başqa mənə daşıyan, yaxud da mənası şagirdə tanış olmayan, lakin mətnə asanlıqla başa düşülən sözlər üzərində iş aparılır.

Sözün mənasının başa düşülməsi uşağın ümumi inkişafı ilə əlaqədardır. Ona görə də seçilən sözün öyrənilən materialın ideya məzmunu ilə nə dərəcədə bağlı olmasının, nitqdə işlənmə dərəcəsinin, şagirdin leksik inkişaf səviyyəsinin, marağı-nın, sözün təlim baxımından əhəmiyyətinin və s. nəzərə alınması mühüm prinsiplərdəndir.

Sözlərin mənasının başa düşülməsində kontekst mühüm rol oynayır. Kontekst hər bir sözün dəqiq mənada işlənməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Kərimov Y.Ş.** *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları*. Maarif, Bakı, 1978, 216 s.
2. **Əhmədov B.A.** *Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları*. Maarif, Bakı, 1967, 112 s.
3. **Синица И.Е.** *Усвоение школьниками новых слов в тексте*. Вопросы психологии, Москва, 1955, Н-4.
4. **Редозубов С.П.** *Основные вопросы преподавания русского языка в начальных классах школы*. Учпедгиз, Москва, 1952.
5. www.genctedqiqatcilar.org

ПРИНЦИПЫ ПОДБОРА СЛОВ ДЛЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ РАБОТЫ И СПОСОБЫ ОБЪЯСНЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ НЕЗНАКОМЫХ СЛОВ

С.И. Алиева

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
Кафедра Социальных наук
sabina.aliyeva@sport.edu.az

Аннотация. Развитие словарного запаса и разговорных навыков учащихся является основной целью обучения английскому языку. Хотя в словарном запасе учащихся достаточно слов, они используют в своей речи только некоторые из этих слов. Выбор слов и объяснение их значения важ-

ны для работы с лексикой. Наша цель найти и усовершенствовать способы и средства использования учащимися этих слов.

Ключевые слова: *словарь, лексическое значение, ученик, язык, слово.*

PRINCIPLES OF WORD SELECTION FOR VOCABULARY WORK AND WAYS TO EXPLAIN THE MEANING OF UNFAMILIAR WORDS

S.I. ALIYEVA

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
Department of Social sciences
sabina.aliyeva@sport.edu.az

Annotation: Developing students' vocabulary and speaking skills is the main goal of the English language teaching. Although students have enough words in their vocabulary, they use only some of these words in their speech. Choosing words and explaining their

meaning are important for proper vocabulary work. Our goal is to find and develop ways and means for students to use those words.

Keywords: *vocabulary, lexical meaning, pupil, language, word.*